

УДК: 351.82:338.439.02

ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА УМОВА ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ ШКОЛЯРІВ

Надутенко О. Л.

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, Україна, м. Кропивницький

У статті розглянуто проблему творчого розвитку особистості як педагогічної умови формування художньої культури учнів музичної школи. Проаналізовано наукову літературу з означеного питання. . Висвітлюються питання щодо оптимізації музичного навчання та виховання засобами інтеграції мистецтва та використання методів художньо-педагогічного впливу. Основна увага концентрується на специфіці формування художньої культури особистості в навчально-виховному процесі музичної школи. На основі наукових положень про єдність художньо-пізнавальної та творчо-виконавської діяльності запропоновано комплекс творчих завдань, виконання яких веде до поетапне накопичення художнього досвіду, розвиток прагнення до творчої самореалізації, формування художньої культури особистості.

Ключові слова: розвиток особистості, творчий підхід, мистецтво, музичне виховання, музично-творчий процес, художньо-естетична культура.

Надутенко Е. Л. Творческое развитие личности как педагогическое условие формирования художественной культуры школьников / Центральноукраинский государственный педагогический университет имени Владимира Винниченка, Украина, Кропивницкий

В статье рассматривается проблема творческого развития личности как педагогическое условие формирования художественной культуры учащихся музыкальной школы. Проанализирована научная литература обозначенных вопросов. Рассматриваются вопросы оптимизации музыкального образования и воспитания на основе интеграции искусств, использование методов художественно-педагогического воздействия. Основное внимание концентрируется на специфике формирования художественной культуры личности в учебно-воспитательном процессе музыкальной школы. На основании научных положений о единстве художественно-познавательной и творчески-исполнительской деятельности предложено комплекс творческих заданий, исполнение которых приведет к поэтапному накоплению художественного опыта, развитие стремления к творческой самореализации, формированию художественной культуры личности.

Ключевые слова: развитие личности, творческий подход, искусство, музыкальное воспитание, музыкально-творческий процесс, художественно-эстетическая культура.

O. Nadutenko Creative development of personality as a pedagogical condition for the formation of artistic culture in students / Central Ukrainian State Pedagogical University named after Vladimir Vinnichenka, Kropivnitsky, Ukraine

The article has considered the creative development concern of the personality as a pedagogical condition for the formation of the artistic culture of students in a music school. The scientific literature of the indicated questions is analyzed. The concerns of musical education and upbringing optimization on the basis of arts integration, used methods of artistic and pedagogical influence are considered. The main consideration

concentrates on the specifics of artistic culture formation in individuals during the educational process in the music school. On the basis of scientific provisions about the unity of artistic, cognitive and creative-performing activities, a set of creative tasks has been proposed, the implementation of which will lead to a phased accumulation of artistic experience, the development of a desire for creative self-realization, and the formation of an artistic culture of the individual.

Key words: development of personality, creative approach, art, musical education, musical and creative process, artistic and aesthetic culture.

Вступ. Сучасні освітні технології значною мірою визначаються гуманізацією педагогічного процесу, реалізацією особистісно орієнтованої освіти та виховання, забезпеченням інтелектуального, художньо-естетичного, творчого і морально-етичного розвитку особистості учнів. Суспільне життя висуває запит на виховання творчої особистості, здатної самостійно мислити, приймати нестандартні рішення, генерувати нові ідеї, робити відкриття, творити мистецтво. Актуальність проблеми творчого розвитку особистості підкреслюється в усіх державних документах про освіту (Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти України, Закон України «Про освіту», Концепція національного виховання). Творча особистість, здатна до самореалізації в умовах сучасного динамічного життя, немислима без естетичної, зокрема й художньої культури. З її наявністю та рівнем сформованості пов'язані інтелігентність, духовність, творча спрямованість і натхненність у різних видах діяльності. Але у вирішенні цієї проблеми є багато труднощів. Саме тому творчий розвиток особистості стає стрижневим поняттям науки і педагогічного

процесу, що визначається сучасними вимогами до організації навчально-виховного процесу у закладах освіти різного типу.

Багато уваги цьому питанню приділено у працях видатних вітчизняних і зарубіжних учених психологів, педагогів, філософів. Це Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Н. О. Ветлугіна, І. А. Зязюн, О. А. Комаровська, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, О. Ф. Лосєв, Л. М. Масол, Н. Є. Миропольська, В. О. Моляко, О. М. Олексюк, О. М. Отич, Г. М. Падалка, О. П. Рудницька,

С. Л. Рубінштейн, С. О. Соломаха, В. О. Сухомлинський, Б. М. Теплов, Е. Фромм, К. Д. Ушинський, ідеї яких необхідно використовувати у процесі розвитку творчої особистості.

Психологія і педагогіка, вивчаючи сам процес підготовки до творчості, виявляє методи, форми і засоби розвитку творчої особистості. Особливий внесок з цього приводу зробив Б. М. Теплов, який стверджував, що творча діяльність здатна перетворюючи впливати на особистість дитини. Творчість розвиває дитячу схильність до свободи відкриттів, до пригод і оригінального вираження [7,с.214]. Підкреслюючи величезну роль сприймання, учений наполягає на цінності включання дітей саме у творчу діяльність, оскільки це сприяє їхньому загальному художньому розвитку, адже творчість відповідає природним потребам і можливостям дитини [7,с.17].

На визначальній ролі творчої особистості в суспільстві наголошує В. О. Моляко, що «по-перше, творчість сприяє виробленню вмінь розв'язувати завдання, орієнтуватися в нових умовах, передбачувати труднощі; по-друге, вона збуджує і стимулює розвиток інтересів до діяльності, оскільки завжди пов'язана з відкриттям нового, знаходженням чогось раніше невідомого [6, с.49].

Виняткове значення творчого розвитку особистості підкреслював

Л. С. Виготський, який писав, що творчість – це діяльність людини, спрямована на створення нового: чи то речей зовнішнього світу, чи умовиводів або почуттів, властивих самій людині [4, с.55].

Проблему творчого розвитку особистості в контексті мистецької освіти розглядав І. А. Зязюн, який підкреслював, що «особистість стверджує себе не лише через адаптацію до предметно-професійного і соціального середовища, а через подолання цього середовища, його творче переосмислення, перетворення, створює принципово нові діяльності і технології. Суспільству необхідна не просто людська індивідуальність, а й творча особистість, яка ставить і вирішує соціально значущі завдання» [5,с.9].

Загальнонауковий аналіз переконує в тому, що розвиток творчої особистості є проблемою комплексною, що у співвіднесенні з творчою діяльністю, охоплює не тільки організацію зовнішнього навчально-виховного процесу, а й стимулює перетворення внутрішнього світу людини, створює умови для розкриття прихованих можливостей у процесі творчого розвитку особистості, її відносин із зовнішнім світом.

Унікальним засобом творчого розвитку особистості є мистецтво, зокрема музичне, як особливий фактор формування творчих здібностей, який впливає на всі сторони психіки особистості – почуття, думки, уяву, волю, формує середовище, створює умови сприймати прекрасне в мистецтві та в житті, допомагає людині стати шляхетною. Творчий розвиток особистості засобами мистецтв варто розглядати як художньо-естетично значущий, адже в сучасних умовах домінування масових жанрів, нівелювання класичних мистецьких критеріїв в культурі, втрати змісту багатьма мистецькими творами, суспільство потребує нових педагогічних інноваційних технологій,

методик, переосмислення зарубіжного і вітчизняного мистецького досвіду.

Разом з тим, розвиток творчої особистості як педагогічна умова формування художньої культури школярів в навчально-виховному процесі музичної школи не користується належною увагою педагогів-науковців та музикознавства, що дає підстави для подальшої наукової розробки проблеми.

Метою і завданням статті є визначення основних теоретичних засад проблеми творчого розвитку особистості та виявлення можливостей мистецтва як ефективного чинника розвитку творчого потенціалу особистості в процесі формування художньої культури учнів музичної школи.

Виклад основного матеріалу. Розвиток творчої особистості учнів музичної школи відбувається в процесі різноманітної музичної діяльності – виконавської, пізнавальної, слухацької, композиторської. За сучасних умов особливої уваги заслуговують шляхи творчого розвитку запропоновані Б. В. Асафєвим, який зазначав, що творчість народжується з виконавського відтворення пісні. З огляду на широкі можливості національного пісенно-музичного матеріалу для розвитку у дітей навичок вокальних імпровізацій, для нас надзвичайно важливі методи музиканта-педагога, а саме: знаходження «надзвичайно виразних інтонацій і ритмів» [1,с.90]; здатність до «винаходження і комбінування матеріалу»[1,с.91]; імпровізації, створення наспіву для віршів, вироблення варіантів з їх подальшим аналізом[с.92]; гармонічна підтримка або прикрашання мелодії[1,с.93]; ілюстрація казки музикою; поєднання інструментальної імпровізації з вокальною; елементи звукозображальності [1, с.94].

Реальні можливості для оптимізації музично-творчого розвитку особистості учнів музичної школи, на нашу думку, створить правильно

організована музично-творча діяльність школярів у доступній творчій та ігровій формі з конкретними цільовими установками, створення емоційно-образної проблемної ситуації, позитивного мікроклімату і педагогічного керівництва творчим навчально-виховним процесом. Основу для таких занять має становити тематика програм, яка органічно поєднується з близькими життєвими і музичними враженнями дітей. У цьому сенсі пріоритетним напрямком дитячої музичної творчості має стати спрямованість на розвиток індивідуальних художньо-музичних асоціацій, відчутті глибокого особистісного смислу в музичних творах.

Принципове значення для нашого дослідження і всіх напрямків музично-творчого виховання особистості мають думки Л. А. Баренбойма, що «методика формування та стимулювання музичної творчості на будь-якому рівні розвитку дитини чи підлітка спирається на дві діалектично взаємопов'язані і одночасно проведені установки: одна з них – засвоєння якихось норм, типів творчості, музичних структур та варіантів, інша – організація обставин для подолання інерції і пасивності, для творчих несподіванок» [2, с.6].

Музично-творчий процес розвитку особистості учнів музичної школи можна умовно поділити на три етапи, що включає в себе: творче, активне засвоєння різних засобів відтворення музичних творів; накопичення музично-слухових уявлень з поступовим поглибленням зацікавленості до розуміння засобів музичної виразності; осягнення художньо-естетичного значення музичної творчості та оволодіння основними навичками творення

Розглянемо використання різних форм в основних видах розвитку творчої особистості учнів музичної школи. На основі набуття учнями певних знань і умінь в рамках програм музичної школи, розвиток творчої особистості учнів загалом здійснюється у трьох

напрямок: формування творчих музичних здібностей; розвиток відповідних навчальних знань, умінь і практичних навичок. В навчальній діяльності особливе значення має активне засвоєння музичної грамоти, накопичення виконавського досвіду, оволодіння навичками музичного сприйняття, що сприяє вдосконаленню інтелектуальних здібностей, на основі яких і відбувається процес формування творчої особистості учнів музичної школи.

Основою організації пізнавальної діяльності учнів, ефективності музичного розвитку має стати взаємопроникнення завдань творчого і відтворюючого характеру, які взаємно обумовлюють і взаємодоповнюють один одного.

Застосування інтеграційних освітніх технологій в музичній школі надає можливість учням творчо розвиватися під час створення творчих робіт, підготовки різних музично-поетичних проєктів, пошукової роботи під час вивчення творчості композиторів світу, народної творчості, української музичної культури.

Використання творчих завдань, що передбачає комплекс різних видів мистецтв, музики, літератури, живопису, театру, що викликають емоції, розширюють пізнавальні інтереси, розвивають творчу уяву, спонукають до творчого мислення дають змогу учням розвивати особистісні якості: світогляду, характеру, зв'язного мовлення, логічного мислення; творчо виявляти індивідуальні можливості; сприяти створенню атмосфери творчої співпраці. Гармонійне поєднання знання музичної грамоти, комп'ютерних технологій, живопису і літератури створює нову якість сучасного інтегрованого уроку.

Наприклад, розгляд однієї теми, або музичного образу у різних видах музичної діяльності (грі на музичних інструментах, у співі, заняттях по композиції, ритміці) сприяє формуванню

узагальнених понять про засоби музичної виразності, виховує емоційну чуйність, активізує музичне творче мислення. Учням пропонується прослухати, проаналізувати твори з фаху, знайти необхідний теоретичний матеріал, наприклад, тризвуки. Цікаво послухати уривки творів, які учні будуть виконувати на різних інструментах, використовуючи можливість розвитку тембрального слуху. На уроці музичної літератури, вивчаючи твори певного композитора теж звернути увагу на роль тризвуків у формуванні художнього образу. На уроці хору отримані знання закріплюються співом. Учні набагато уважніше будуть слухати музику, процес засвоєння теоретичних знань, розуміння і сприймання музичних творів буде проходити більш свідомо, цілісно і цікаво.

Поступово учні розуміють, що один і той же музичний образ можна передати різними засобами виразності, які у творчості різних композиторів в узагальненій формі відображають явища навколишнього життя. У проведенні музично-творчих занять головною проблемою є створення ігрових творчих завдань, які здатні цілісно творчо розвивати дитячу особистість у спектрі виконавської інструментальної, вокальної, імпровізаційної, композиторської, музично-театральної діяльності.

Формуванню художніх смаків і потреб, розвитку творчої активності сприяє правильно організоване слухання музики, різноманітні прийоми активізації сприйняття (наприклад, зображення під музику кроків музичного героя, простукати ритм, проспівати мелодію, зобразити в повітрі малюнок мелодії, повторити мелодію на музичному інструменті, тощо). Ефективним є прийом контрастного співставлення, який дозволяє загострити слухову увагу, зацікавити учнів аналізувати відмінності у порівнянні творів одного жанру різних композиторів, п'єси з однаковою назвою (наприклад, різні

«Метелики», «Дошки»), або твори з одним настроєм. Порівняння різного характеру танців, маршів поглиблює емоційно-творче сприйняття учнів, робить їх рухи під музику більш виразними, відповідно до прослуханої музики. Активізує творчу увагу також створення комплексних характеристик музичних образів, які використовують для втілення типових настроїв, характерів чи подій.). Прослуховуючи музичний твір, бажано з яскравою образною тематикою, доступний за складом, учні аналізують, проспівують мелодію, грають на музичному інструменті, а потім зображають себе головним героєм цього дійства, при цьому розвиток музично-творчого сприйняття може поєднувати в собі різні методи (мовний, практичний, наочно-зоровий, наочно-слуховий).

Це допоможе учням систематизувати отримані враження та знання, вільно користуватися музичною термінологією, теоретичним арсеналом засобів музичної виразності.

Розвитку творчої уяви дітей допоможе використання та порівняння звучання різних музичних інструментів. Наприклад, образи природи:

1. Спів птахів (флейта) у високому регістрі, різні мелізми.
2. Грім (група ударних) тремоло в низькому регістрі.
3. Вітер (струнні) хроматична гама, або арпеджіо.
4. Море (арфа) арпеджіо.
5. Дощ (пічікато у струнних) у високому регістрі.
6. Образи різних тварин, ведмеді (духові) низький регістр та ін..

Аналогічно можна порівнювати музичні твори з літературними героями, чи віршами. Далі можна розробити характеристики образів радості, зла, боротьби, перемоги та ускладнити завдання, запропонувавши дітям вибрати твори образотворчого мистецтва, що відповідають настрою прослуханої музики. Учням також подобається

зображати самостійно музику в малюнках. Головне, щоб учні намагалися використати кольори, які відповідають настрою музики.

В процесі роботи над співацькими навичками, на уроках хору та вокалу, з метою творчого розвитку, обов'язково мають бути творчі завдання: творення мелодії на задану інтонацію; музичний діалог між вчителем та учнями, або між групами учнів; інсценування народних казок та створення простих музичних партій героїв. Цікаво також використовувати метод «інтерпретації» вокальних творів, коли пісню можна заспівати від імені різних людей, або тварин. Обґрунтовуючи значення музичних ігор на творчий розвиток дитини, В. Верховинець особливо виділяв інтеграцію музики і слова, ритмічних рухів у поєднанні з образами природи, розглядав фольклор як «художнє відображення дійсності у словесно-музично-хореографічних і драматичних формах колективної творчості, що відображає світогляд народу та нерозривно пов'язана з його життям і побутом»[3, с.5]. Гра на музичних інструментах, як виконавсько-творча форма виховання художньої культури учнів музичної школи, розширює художньо-музичний кругозір, формує навички музикування, має широкі можливості навчання творчих прийомів: інтерпретації, імпровізації, композиції, театралізації. Досить дієвий творчий метод, який ми використовуємо на індивідуальних уроках, особливо з учнями початкових класів, є метод гри з паралельною декламацією, музичне виконання поєднується з читанням віршованого тексту. Музичні та літературні художні образи мають бути співзвучні по ритму, змісту. І в музичному, і в літературному тексті вивчення відбувається по фразах, реченнях, що допомагає розумінню музичної мови, художнього образу взагалі. Метод декламації допомагає учневі здолати скутість під час гри, краще зрозуміти ритмічну, інтонаційну, артикуляційну структуру твору, розвиває музичну пам'ять, викликає

більший інтерес до занять. Це можуть бути вправи-ігри: читання віршів від імені різних героїв, простукування метру вірша, спів зі стрибками. Дієвим методом також є створення підтекстовок до вивчення творів.

Практика показує, що дякуючи зрозумілому тексту, єдність художнього змісту, форми, пульсації проходить природним шляхом, без нецікавого учням теоретизування, безкінечних вимог не штовхати звуки, грати тихіше, або гучніше тощо. Учень інтуїтивно переносить риси, характерні до людської інтонації на побудову музичних фраз, об'єднує їх в речення, будує динаміку, характер твору. Крім того підтекстовки, конкретизуючи образну сферу творів, одночасно складають умови для виховання абстрактного мислення, переживання загальних образів радості, суму, ніжності і т.д. Складанню художньо-сюжетних підтекстовок допоможуть знайомі з дитинства образи казок, міфів, а інколи дітям цікаво складати дорослі образи і самотійно їх виконувати. Саме в процесі творчої роботи виникає авторська необхідність у тому чи іншому ритмічному малюнку, штриху, реєстрі, динаміці, цікавій гармонії – юний музикант вчиться музично і художньо мислити.

Створення підтекстовок веде учня до композиторської творчості, створенню музики на вірші. Декламуючи вірші, звертаємо увагу на метр, образ, мовні інтонації (питання, відповідь, розповідь, вигук, здивування), різні засоби виразності. Із слова народжується спів, із співу – перенесений на музичний інструмент художній образ. Практичні дії особливо добре поєднуються з ігровими формами занять. Активізувати художньо-творчу роботу учня, перевірити якість теоретичних знань допоможе розгадування музичних загадок, ребусів. Це може бути редакторська обробка нотного тексту, де учень вчиться

вставляти потрібні звуки, розставляти музичні знаки, відзначати засоби виразності музики і з'ясувати як це впливає на характер твору.

Одним із дієвих шляхів до формування художньої культури, повноцінного сприйняття мистецтва і високих духовних цінностей є театралізація. На підставі дослідно-експериментальної роботи «Театру біля рояля», нами встановлено, що участь учнів у театралізованій діяльності сприяє самовизначенню та самоствердженню, засвоєнню ними загальнолюдських і художньо-естетичних цінностей, тобто виховує творчу, інтелектуально і духовно розвинену особистість. Це можливо лише за умови використання театралізації не тільки у якості форми створення театралізованих концертів, а також систематично безпосередньо під час навчального процесу. Театралізовані уроки «Театру біля рояля», такі як урок-вистава, урок-подорож, урок-презентація, урок-диспут, дидактичний театр, урок-концерт пробуджують інтерес до навчання, розкривають приховані емоційні можливості, покращують пам'ять, розкріпачують рухи, що в музично-творчій діяльності учнів надзвичайно важливо. Театральні-методичні прийоми дають можливість навіть відстаючим у навчанні учням виявити ініціативу, бажання досягнути певного успіху, бути корисним, вимогливості до себе та інших. Моделюючи та розв'язуючи проблемні ситуації, учні взаємодіють і набувають безцінного досвіду вирішення складних ситуацій, потенційно можливих у реальному житті. Це допомагає самовизначитися, відчувати внутрішню силу, формує цілеспрямованість і прагнення досягнути успіху в музично-творчій діяльності і в житті.

Стимулом до творчого виконання музичних творів, що сприяють руху до внутрішньо мотивованої діяльності, переходу до виконавсько-пошукової діяльності є участь учнів у художньо-творчих проектах. Запропоновані нами міні-проекти та участь учнів у концертах, такі як

от: за специфікою сценічного оформлення (концерт-експозиція, літературно-музична композиція, концерт-вистава); за характером взаємодії учасників художньо-творчого процесу (концерт-диспут, концерт-диспут, концерт-бесіда); за тематикою дійства (концерт-казка, концерт-загадка, концерт-біографія); за кількістю учасників концертного дійства (концерт-діалог, сольний концерт, концерт класу, сумісний концерт викладачів та учнів, святковий концерт) сприяють утвердженню позитивної «Я» концепції кожного учня, усвідомленню впевненості у своїх можливостях і дає можливість позитивного спілкування та взаємодії з вчителем та учнями. Сутність творчого виконання музичних творів полягає не тільки в точній передачі авторського задуму і дотриманні стильових особливостей, а й виявляється в прояві своєї індивідуальності, власної фантазії у трактуванні художнього образу.

Отже, формуванню і розвитку творчої особистості учнів музичної школи допоможуть художньо-творчі завдання, які поєднують в собі різні інтерактивні форми і методи навчання, а саме: творчостимулюючі, художньо-емоційні, особистісно зорієнтовані, інтегративні, ігрові, проблемно-моделюючі, електронно-інформативні. Систематична участь учнів у художньо-творчих проектах сприяє формуванню як мотиваційного, так і операційного компонентів художньо-творчого розвитку особистості.

Висновки. Розвиток творчої особистості як педагогічної умови формування художньої культури учнів музичної школи, ми визначаємо як процес розвитку інтегративного особистісного утворення, що виражається у здатності дітей до елементарного творення музики, ініціативного самовираження у пізнанні, активного оцінювання та виявляється у імпровізації (вокальній, інструментальній, мовленнєвій, ритмічній, пластичній), створенні

нескладних пісень та п'єс, інсценування сюжетів (складання темброво-ритмічних супроводів, малюнків, тощо), участі у художньо-творчих проектах. Перспективи подальших досліджень ми бачимо у пошуку нових засобів творчого розвитку особистості в контексті педагогічного культуротворчого процесу формування художньої культури учнів музичної школи.

Література:

1. Асафьев Б. В. *Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании* / Б. В. Асафьев. 2 изд. – Л.: Музыка, 1973. – 142 с.
2. Баренбойм Л. А. *За полвека. Очерки, статьи, материалы* / Л. А. Баренбойм - Л.: Сов.композитор, 1989. – 368 с.
3. Верховинець В. М. *Весняночка: ігри з піснями для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку* / В. М. Верховинець. – К.: Муз. Україна, 1989. – 343 с.
4. Выготский Л. С. *Воображение и творчество в детском возрасте* / Л. С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991. – 96 с.
5. Зязюн І. А. *Неперервна освіта: концептуальні засади і сучасні технології* // *Творча особистість у системі неперервної професійної освіти*. / за ред. С. О. Сисоєвої і О. Г. Романовського. – Харків: ХДПУ, 2000. – 436 с.
6. Моляко В. О. *Концепція виховання творчої особистості* / В. О. Моляко // *Радянська школа*. – 1991. - №5 – с. 47-51.
7. Теплов Б. М. *Избранные труды* / Б. М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – 243 с.

References:

1. Asafev B. V. *Izbrannye stati o muzykalnom prosveshchenii i obrazovanii*. 2-e izd / B. V. Asafev – L.: Muzyka, 1973. – 143 s.

2. Barenboim L. A. *Za polveka. Ocherky, staty, materialy* / L. A. Barenboim - L.: Sov.kompozytor, 1989. – 368 s.
3. Verkhovynets V. M. *Vesnianochka: ihry z pisniamy dlia ditei doshkilnoho ta molodshoho shkilnoho viku* / V. M. Verkhovynets. – K.: Muz. Ukraina, 1989. – 343 s.
4. Vyhotskyi L. S. *Voobrazhenye y tvorchestvo v detskom vozraste* / L. S. Vyhotskyi. – M.: Prosveshchenye, 1991. – 96 s.
5. Ziaziun I. A. *Neperervna osvita: kontseptualni zasady i suchasni tekhnolohii* // *Tvorcha osobystist u systemi neperervnoi profesiinoi osvity.* / za red..S. O. Sysoievoi i O. H. Romanovskoho. – Kharkiv: KhDPU, 2000. – 436 s.
6. Moliako V. O. *Kontseptsiiia vykhovannia tvorchoi osobystosti* / V. O. Moliako // *Radianska shkola.* – 1991. - № 5 – s. 47-51.
7. Teplov B. M. *Yzbrannye trudy* / B. M. Teplov. – M.: Pedahohyka, 1985. – 243s.